

ՀԱՅ ԶՈՐԱԲԱՆԱԿՆԵՐ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԵՋ

ատմությունը կվկայի, թե արաբական նվաճումի օրերեն ի վեր Եգիպտոսի զինվորական գաղութներուն մեջ հաճախ գործոն մասնակցություն ունեցած է հայ տարրը, որ տասնյակ հազարավոր մարտիկներու կողքին տաղանդավոր ռազմագետներ և զորագլուխներ տված է բուրգերու երկրին։

Դեռ Փրկչական 639 թվականին, երբ արաբական զորաբանակը Պաղեստինեն ճամբա կելլեր Եգիպտոսը դրավելու առաջադրությամբ, արշավախումբի վարիչներեն մեկն էր Վարդան անուն իսլամացած հայ մը՝ դրոշակի բաժանով, որ ընդհանուր հրամանատար Ամրուկ Աս զորավարին աջ բազուկը եղավ պատերազմական գործողություններուն մեջ։ Եվ այս հայորդին ոչ միայն նշանավոր հանդիսացավ իր քաջագործություններով, այլ ան, շնորհիվ իր լեզվագիտության և հրնարամտության, անվերայ մահն մը ազատեց արաբ ընդհանուր հրամանատարը։

Եվդոքիոս կոչված Իպս էլ Պաթրիգ*) կը պատմե արդարև, թե 640-ին, երբ որ արաբական և բյուզանդական բանակներուն միջև վճռական ճակատամարտը կմղվեր Աղեքսանդրիո առջև, քաղաքի աշտարակին վրա կատարված հակահարձակումի մը պահուն արաբական բանակի պարագլուխներեն Ամրուկ Աս, դրոշակի Վարդան և Մեսլեմե Պին Մոխալլետ գերի կլինան բյուզանդացիներուն ձեռքը և կառաջնորդվին քաղաքի կա-

ռավարիչին մոտ։ Այս վերջինը, որ չէր ճանչնար ներկայացող գերիներուն ինքնությունը, կսկսի նախ հարցաքննել Ամրուկ Աս զորավարը և տրված պատասխաններեն կը՝ ռահելով, որ պարզ զինվոր մը չէր իր առջև կանգնող անձը՝ կհրամայե մոտը կեցող պահակին, որ զայն պխատե։

Վարդան, որ հունարեն գիտեր, կհասկնա տրված դաժան հրամանը և իր տերը ազատելու անմիջական ճար մը մտածելով, ապտակ մը կիջեցնե արաբ ընդհանուր հրամանատարի երեսին, առարկելով՝ թե իր պարզ զինվորի հանգամանքով Ամրու իրավունք չունի սուաջ նետվելու և առաջին խոստոյն թլլալու, երբ անդին դիքով և աստիճանով իրմե բարձր երկու հոգիներ կանգնած էին կառավարիչին առջև։ Վարդանի անսպասելի ելույթը ուշքի կբերե դանդաղաշարժ և հաստափոր Մեսլեմեն, որ հասկնալով վարկյանին լրջությունը՝ վտանգեն փրկվելու համար առասպել մը կհզանա։ Եռանդամ խումբին պետը ըլլալու պատրանքը ներշնչող այս արաբը խոսքը կառավարիչին ուղղելով կըսե, թե իրենք պարզ զինվորներ են և արաբ հրամանատարության կողմն իբրե բանքեր ղրկված են հավանազ կան հաշտության մը մասին բյուզանդացի կառավարիչին տրամադրությունը շոշափելու համար։ Այս կապելացեն, թե Օմար խալիֆան հրահանգ ղրկած է արաբ ընդհանուր հրամանատարին, որպեսզի վերցուի Աղեքսանդրիո պաշարումը և հաշտություն կնքվի բյուզանդացիներուն հետ, և թե կառավարիչը իմե բարեհաճի ազատ արձակել զիրենք, արաբ բարձրաստիճան զինվորականներ բաղկացած նոր պատգամավորություն մը պիտի ներկայանա հաշտության պայմաններու մասին վերջնական կարգադրություններ ընելու համար...

*) Մեսլեթ (Մալէլի) քրիստոնյաներուն Աղեքսանդրիո Պատրիարքը՝ Եվդոքիոս, որ արաբական գրական աշխարհին մեջ Իպս էլ Պաթրիգ կկոչվի, ապրած է Փրկչական 877 թվականեն մինչև 940։ Բժշկական և կրոնական երկերու կարգին ան գրի առած է ընդարձակ տարեգրություն մը, որ մեծ վարկ կվայելի և Յանկազին աղբյուր մը կնկատվի պատմագետներու ճշտ։

Վարդանի ապտակը և Մեսլեմեի մեղրա-

ծորան խոսքերը կմոռոցեցնեն բյուզանդացի կառավարիչը, որ ակնարկված բարձրաստիճան գինավորականները ձեռք ձգելու հեռանկարին տարվելով՝ ազատ կարծակե երեք գերինները, որոնք անմիջապես կուղղվին դեպի արաբական բանակավայրը: Բայց երբ որ ասոնց ամսվա փերադարձին առիթով ուրախության աղաղակներ կբարձրանան արաբական բանակին, բռնվին երբ այն ատեն միայն կհասկնան, թե խորամանկ վարդանի ծուղակը ինչպիսի՞նք արաբ ընդհանուր հրամանատարը ձեռքե փախցուցած են...

Կարծե հոս հիշել, թե ըստ երևույթին դրոշակիր վարդանեն դատ ուրիշ հայ մարտիկներ ալ մասնակցեի են Եգիպտոս արշավող արաբական զորաբանակին: Իր տեղագրական տեղեկություններում մեջ՝ Մագրիզի *) կհիշե արդարև, թե Եգիպտոսի նվաճումին մասնակցեի են 500 բռնվին: Ի՞նչ ազդություններու կպատկանեին այս բռնվինքը և ի՞նչ տոկոս կկազմեի հայ տարրը տրված թվին մեջ, քանի որ արաբ մատենագիրներ հաճախ «բուժի» անունը կուտան հույնի, հայու և դեռ՝ բյուզանդական կայսրության մաս կազմող ուրիշ ժողովուրդներու: Դժբախտաբար Մագրիզի չի տար մեզի այս թանկագին տեղեկությունը, այնպես որ այսօր հնարավորություն չունինք թվաբանական ճշտությամբ պատասխանելու վերի հարցումներուն: Բայց եթե հաշվի առնենք կարգ մը հատկանշական դեպքեր և տվյալներ, կրնանք առանց հերքելու մարի 100-են մինչև 150 գնահատել արաբական արշավախումբին մասնակցող հայերուն թիվը:

Հայերու զինվորական ուժը տիրական դիրք ստացավ Եգիպտոսի մեջ Ֆաթիմիներու օրով միայն, երբ Մուսթանսուրը խալիֆայի մասնավոր հրավերին վրա հայերն բաղկացած զորաբանակով մը Եգիպտոս եկավ հայազգի Պետր էլ Ճեմալի և վեզիրության բարձր պաշտոնը տալանձնեց 1072-ին**):

Առյուծասիրտ հայը իր ուժեղ բանակին կոթնած անխնա հալածեց և հարվածեց

*) Թագիստին էլ Մագրիզի ժն դարու մատենագիր մըն է, որ հեղինակած է պատմագրական, բանասիրական և կրոնական մարզեր շոշափող բազմաթիվ գործերու նշանավոր է թեթևալ էլ Մավաղը վել Իթիպար Ֆի Ջիբը իլ Խիթաթ վել Ասարա (Գիրք Հորդանրի և Խորհրդածության Նոր Վարդերու և Հնություններու Հիշատակության Մասին) անուն իր տեղագրական հսկա գործը, որ ծանոթ է թեթևալ էլ Մագրիզի անունով:

**) Արաբ պատմագիրներին ոմանք 1073 կամ 1074 թվյց կուտան այս թվականը:

չարագործներն ու խռովարար տարրերը, մինչև որ հաջողեցավ կարգն ու կանոնը վերահաստատել անկարգության մատնված երկրին մեջ, և վերջ տալ այն ահաբեկի սովին, որ ամեն օր տառնյակ հազարավոր կյանքեր կհանձնե անմեղ ժողովուրդին:

Բայց ձգենք, որ արաբ մատենագիրը ինք պատմե հայ վեզիրին և իր զորաբանակին ձեռքով կատարված սխալագործությունները:—

«Հիճրեթի 465 (թ. 1072) թվականին— կգրե Մագրիզի,— ճումատա Ուլալի լրանալուն երկու գիշեր մնացած, չորեքշաբթի երեկո եկավ Պետր և հաջողեցավ ձեռքալալել պետության բոլոր հմիրները... Անոր ազդեցությունը զորացավ այս կերպով և հեղինակությունը մեծացավ: Ոսկեճամուկ վերարկու նվիրեց իրեն Մուսթանսուրը խալիֆան և անոր հանձնեց սուրի և գոլի վեզիրությունը: Գատինեք, քարոզչներ և այլ պաշտոնատարներ անոր ձեռքին տակ դրվեցան և անոր պատվանդաններում վրա բարդվեցավ Քանականերու Հրամանատար, Մահմեդական Գատինեքու խրանամատար և Հավատացյալներու Քարոզիչներուն Առաջնորդը՝ Խուտոսը:

Ան. չարագործները հետապնդեց և մեկ հատ իսկ չձգելով մահացուց: Մըսրի ավազաններին, գատիններին և վեզիրներին շատերը մեռցուց: Ապա գնաց Սուրիին Եգիպտոս, հոն դստնուղ Լավաթինեք*) անխնա ջաղդեց, անոնց փնջերը գրավեց. խռովարարները հալածեց և զանազան մահացումներով ոչնչացուց: Ապա անցավ արևելյան ցամաքը և սպաննեց անհամար չարագործներ: Հետո իջավ Աղեքսանդրի, իր հոն խմբակ մը ապստամբած էր իր էլ Ալիհատ**) որովայն հետ: Հիճրեթի 477 (թ. 1084) թվականի Մուհարրամ ամսուն քանի մը օր պաշարեց քաղաքը, մինչև որ բռնի գրավեց զայն, բնակիչներին շատերը սպաննեց և բռնագրավուած դրամով Աթթարինի մզկիթը***): շինեց: Ապա բաղեց դեպի վեզիր Եգիպտոս, պատերազմեցավ Ճուհենա և Մաալպա կոչված արաբ ցեղախումբերուն դեմ, որոնց մեծ մասը ոչնչացուց: Անգնահատելիորեն առատ

*) Արաբ ցեղախումբի մը անունն է:

**) Թաղիպիրտի կվայե, թե Պետր էլ Ճեմալի այս անարժան զավակը, որ զենք վերցուց իր հորը դեմ, մահվան պատիժին ենթարկուած է հորը ձեռքը ինչպիսի կերպ:

***): Աղեքսանդրի թաղերին մեկուն անունն է: Անկարկված մզկիթը կանգուն կմնա մինչև այսօր:

հարստություն մը ձեռք ձգեց և անով բարելավեց շրջանին խանութարված կացութիւնը...

«Պետք էլ ձեռնարկ թագավորներու իշխանութիւնը ունեցաւ Եգիպտոսի մեջ, այնպէս որ անոր առջև Մուսթանսըր խալիֆան հեղինակութիւն չուներ: Ան Կնքնագրովս վարեց գործերը և ամենալայւ կերպով կանոնավորեց: Խիստ պատկառաղիւ, մեծապէս հարգված և ահարկու՝ ան Եգիպտոսի մեջ այնքան մարդ սպանեց, որուն համբանքը Արարիչը միայն կրնա գիտնալ: Արդարեւ, Տամիթի, Աղեքսանդրիոյ, Ղարպիյի, Շարքիյի, Վերին Եգիպտոսի քաղաքներուն, Ասուանի, Գահիրեի և Մըսղի մեջ սպաննուածներն դուքս ան Պահէրա նահանգի ժողովուրդն միայն մոտավորապէս 20 հազար հոգի մահացուց: Այսու հանդերձ, ան խաղաղեցուց, շենցուց և քարեկարգեց երկիրը, որ ավրուած և քանդված էր տեղացի շարագործներուն ձեռքով...»

Հայկական գորաբանակը իր գոյութիւնը պահեց Պետք էլ ձեռնարկի հաջորդող հայ վեզիրներու օրով, կարևոր տարր մը կազմեց արաբներին, մաղըրալիներն և սևամորթներն բաղկացած եգիպտական բանակներու կողքին և մերթ հաջող ու երբեմն ալ անհաջող ընդհարումներ ունեցաւ խաչակիրներուն հետ: Հայկական զոդաբանակը մեծ փառտաւ և Կիլիկիոյ կողմերն բերված թարմ ուժերով մեծապէս գորաւցաւ Եգիպտոսի հայ վեզիրներին Վահրամ Պահլավունիի օրով*): Նթե հավատանք Հաֆըզ խալիֆայի կողմն Սիկիլիոյ այն ատենուան քրիստոնյա թագավորին ուղղված պաշտոնագրի մը վկայութեան, Վահրամ հաջորդած է 20 հազարի հասցնել Եգիպտոսի հայկական հեծելազորքն ու հետևակազորքը կազմող զինվորներուն թիւը: Արդարեւ պատմական տեսակետէ մեծ արժեք ներկայացնող այս ընդարձակ վավերագրին մեջ, որուն հարազատ

պատճենը կուտա մեզի, Գալաշանտի*), Հաֆըզ կիտինիլահ խալիֆան ի մեջ այլոց հետեւյալը կըրն Վահրամի ձեռքով կազմված հայ գորաբանակի մասին.

«...իր (իմա՝ Վահրամ Պահլավունիի) կողմն ղրկված դադունի թղթակցութիւններով և ետքնէ երևան հանված հալերն նամակներով Վահրամ կանչել տվաւ իր ընտանիքին ու ազգականները, իւր ազգակիցներն ու ցեղակիցները: Ասոնք եկան հետգհետե, մինչև որ ձիավոր և հետեակ 20 հազար հոգի հավաքվեցաւ, մեջն ըլլալով իր երկու եղբորդոգինները**» և իր գերդաստանէն դեռ ուրիշներ...

Հայուն անունը պանծացնող զինվորական այս ուժեղ կազմը առաջին հարվածը ստացաւ 1137-ին, երբ Վահրամի վեզիրութեան վերջին օրերուն հակահայ հալածանք մը ծալր տվաւ Եգիպտոսի մեջ՝ Հաֆըզ խալիֆայի իսկ դրդովով, հալածանք մը, որուն հետեւանքով հայ զինվորներն շատեր հետացան Եգիպտոսին և ապաստան գտան Կիլիկիոյ կողմերը: Հայկական տկաւացած բանակին վերջնական հաշվհարդարը տեղի ունեցաւ սուլթան Սալահէտտինի օրով, երբ Յաթիմիներու իշխանութեան անկումէն ետք Ալեքսանդրիոյ իշխանութիւնը հաստատվեցաւ Եգիպտոսի մեջ: Կարգ մը քաղաքական դրաւապատճառներով, որոնց հիշատակութիւնը երկար պիտի ըլլար, Սալահէտտին, եգիպտական ուրիշ բանակներու կարգին, ցրեց նաեւ հայկականը և այս պարագան Պաղտատի խալիֆային հաղորդեց ընդարձակ տեղեկագրով մը, որուն պատճեն կ'առնենք նուէնպէս Գալաշանտիի գործին մեջ:

Այս համառոտ հոգվածին մեջ մենք շոշափեցինք այն ժամանակաշրջանը միայն, որ կհասնի մինչև Յաթիմիներու անկումը, մինչդեռ հայ մարտիկը Եգիպտոսի զինվորական ասպարեզին մեջ խիստ ուշագրաւ դեր կատարած է նաեւ Ալեքսանդրիոյ, Մեմլուքներու և օսմանյան սոխրապետութեան շրջաններուն: Բայց այս մասին հաջորդ հոգվածով:

*) Վահրամ Պահլավունի, զոր Պեհրամ էլ էրմենի կողմէն արաբ մահմեդականներ, թուրքին է Գրիգոր Բ Վկայաներ կաթողիկոսին և հորեղբայր Ներսէս Շնորհալիի Ան Եգիպտոսի վեզիրութեան պաշտոնը ձեռք ձգեց 1135-ին՝ զննքի ուժով, բայց չուղևով հետեւեց տալ իր քրիստոնեական հավատքը դրանալու առաջարկներուն, ավելի քան տարի մը՝ ներկին վարչական իշխանութիւնը վարելէ ետք ստիպվեցաւ ձգել պաշտոնը:

*) Շիհապետին Գալաշանտի ժն դարու մատենագիրն մըն է: Ունի Սորէ էլ Աշա (Հավիւրին Արշալույսը) անուն հոյակապ գործ մը, որու մեջ պատմական տեղեկութիւններու կարգին հիշեալը հավաքած է արժեքավոր վավերագիրներու հարազատ պատճեններ:

**) Ակնարկութիւն կըն Պահլավունի տոհմէն Վալիլ և Շահալի, որոնք Եգիպտոս զաւով պահ մը պետական պաշտոն վարած էին Վահրամի օրով: